

HAMDULLAH SUPHI TANRIÖVER'İN DİN EĞİTİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

*Veli ÖZTÜRK**

HAMDULLAH SUPHI TANRIOVER'S VIEWS ON RELIGIOUS EDUCATION

This article deals with Hamdullah Suphi Tanrıöver's and the policies implemented by him. Tanrıöver, a parliament member, Minister of Education ambassador and the president of Türk Ocakları lived through reform movements of late Ottoman period and Republican Turkey, and served in influential positions.

The period between 1920-1960 is important not only in terms of political history of the Republic but also in terms of religious education policies. The policies religious education in Republican Turkey was shaped under the influences of the relation between, religion and state, religion and politics, and religion and society. In the years between 1920-1926 when Tanrıöver was in the Turkish Grand National Assembly and served as the Minister of National Education important decision concerning the religious education were taken. The decisions to open the Imam-Khatip Scholars and Divinity Faculty in accordance with the unitary Education Act has been discussed in the National Assembly in this period. Although TANrıöver and the Minister of Education Şükrü Saraçoğlu supported the proposal by the MP's with madrasa background to open Imam-Khatip High Schools and to allow graduates to enter the Divinity Faculty the motion failed to be implemented. The view, defended by Vasif Çınar, former Minister of Education, that the Imam-Khatip schools are occupational schools and the graduates could not enter the Divinity Faculties intended for the high schools graduates, prevailed and Imam-Khatip High Schools were not open by the following governments. For this reason the Imam-Khatip schools were closed in 1930 and Divinity Faculty in 1933 followed. In 1926 Tanrıöver had already said: "High School graduates do not choose the Divinity Faculty and they will not to do so either. If we follow the same course of action for five more years, there would not be any student for the Divinity." In this speech Tanrıöver predicted the closure of the Divinity faculty and Imam-Khatip schools, and during the era of multi-party democracy he was also influential in shaping religious education policies of peoples Republic Party and in reopening of schools. In short, Tanrıöver is one of the religious most important political figure in Republican period developments in religious education.

* Yard. Doç. Dr., DEÜ İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Key Terms:

Religious Education, Unitary Education, Act, Imam-Khatip Schools Divinity Faculty, Ministry of National Education, Ministry of Religion and Endowments, Directorate of Religious Affairs, Religion Courses, Madrasa.

* * *

“Liselerden çıkanlar, İlahiyat şubesine gitmiyorlar ve gitmeyeceklerdir. Beş sene aynı vaziyeti muhafaza ediniz, İlahiyat şubenizin talebesi kalmaz.”

H.S. Tanrıöver

Bu yazıda, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in din eğitiminin bazı sorunlarının tespit ve çözümüne yönelik olarak I. TBMM hükümetleri döneminde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve çok partili demokratik sisteme geçiş döneminde öne sürdüğü görüşler incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılacaktır. Söz konusu görüşleri incelemeye ve değerlendirmeye geçmeden önce, Hamdullah Suphi Tanrıöver'in kim olduğunu, bu makalenin hangi amaçlarla yazıldığını ve din eğitimi tarihi alanına ne gibi katkılarda bulunacağını açıklamak yararlı olacaktır.

1885-1966 yılları arasında yaşamış olan H. Suphi Tanrıöver, ünlü bir hatip, önemli bir devlet, siyaset ve dava adamı olarak bilinmektedir.¹ 1913'te, II. Meşrutiyet döneminin önemli derneklerinden biri olan Türk Ocakları'nın reisliği görevine getirilen H. Suphi Tanrıöver, Türk milliyetçiliği düşüncesini devletin resmi ideolojisi haline getirmeye çalışan İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin iktidar tekeli ele geçirdiği 1913-1918 yılları arasında İttihatçı

¹ H. Suphi Tanrıöver'in hayatına pek çok ansiklopedide yer verilmiştir. Bazı örnekler için bkz. *Türk Ansiklopedisi*, MEB Yay., Ankara 1981, C. 30, s. 386-387; *Ana Britannica*, C. 20, s. 383-384; *Yeni Türk Ansiklopedisi*, Ötüken Yay., İstanbul 1985, C. 10, s. 3953. Tanrıöver'in hayatı ve dünya görüşü ile ilgili olarak bkz. H. Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu ve Günebakandan Seçmeler*, Haz. M. Necati Sepetçioğlu, M.E. Bas., İstanbul 1971, s. I-XIV. Tanrıöver'in anıları için bkz. Mustafa Baydar, *H. Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Ankara 1969. Tanrıöver'in İstanbul Meclis-i Mebusanı'nda, TBMM'de ve Türk Ocaklarında yaptığı önemli konuşmalar için bkz. H. Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu*, Türk Ocakları Hars Heyeti Neşriyatı, Ankara 1928. Tanrıöver'in Hakimiyet-i Milliye'de ve diğer gazetelerde çıkan yazılarını toplamaya çalışıyorum. Bu belgeler ışığında H. Suphi Tanrıöver'in “eğitim ve din eğitimi görüşleri” isimli bir çalışma tarafımızdan yapılacaktır.

yönetimin hazırladığı toplumsal ve kültürel değişim programını uygulamak için çalıştı. 1918-1920 yılları arasında Türk Ocağı Reisi olarak Millî Mücadele hareketini başlatmak amacıyla gerçekleştirilen Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesine destek veren H. Suphi Tanrıöver, 23 Nisan 1920'de toplanan Büyük Millet Meclisi'ne Antalya milletvekili olarak katıldı ve ilk Maarif Vekili Rıza Nur'dan sonra Maarif Vekilliği görevine seçildi. II. ve III. dönem TBMM'ne CHP milletvekili olarak giren H. Suphi Tanrıöver, 1925 yılında ikinci defa Maarif Vekili oldu. 1931 yılında Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra Berlin Büyükelçiliği görevine atanan Tanrıöver, bu görevi 1944 yılına kadar sürdürdü ve 1945'te yeniden CHP milletvekili seçilerek TBMM'ne geri döndü. II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan dış ve iç siyasî şartlar nedeniyle çok partili demokratik sisteme geçme kararı veren İsmet İnönü liderliğindeki CHP iktidarı, 24 yıldan beri liderlerinin emirleri doğrultusunda yönetilen CHP'nin programını ve tüzüğünü çok partili demokratik sisteme uygun hale getirmek için 1947'de CHP VII. Kurultayı'nı topladı. Kurultay öncesinde ve Kurultay sürecinde çok partili demokratik sistem, lâiklik ve din eğitimi konularında görüşlerini açıklayan Tanrıöver, tutarlı, şümüllü ve cesur konuşmalarından dolayı radikal lâiklik görüşünü savunan CHP milletvekilleri tarafından eleştirilmesine rağmen Şemsettin Günaltay Hükümeti'nin izlediği din eğitimi politikasının belirlenmesinde önemli rol oynadı. 1950-1957 yılları arasında DP milletvekili olarak görev yapan Tanrıöver, Türk Ocakları'nı yeniden açmak için çalışmalar yaptı. 1950'den sonra eski popüleritesini kaybeden Tanrıöver, 1957'de Hürriyet Partisi'ne geçti. Aynı yılda yapılan milletvekilliği seçimlerini kaybeden Tanrıöver, aktif politikayı bıraktı.

Görüldüğü gibi Tanrıöver, Cumhuriyet dönemi örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin oluşumunda belirleyici etkileri bulunan II. Meşrutiyet, I. TBMM hükümetleri, Cumhuriyetin ilk yılları, tek ve çok partili rejim dönemlerinde Türk Ocakları Reisi, milletvekili, Maarif Vekili ve büyük elçi olarak görev yapmıştır. Bu nedenle hayatı ve görüşleri, XX. yüzyıl Türk devlet ve toplum hayatı ile büyük ölçüde özdeşleşen Tanrıöver'in din eğitime ilişkin görüşlerini incelemek ve Cumhuriyet dönemi din eğitimini tarihî gelişimi çerçevesinde değerlendirmek istedim.

Osmanlı Devleti'nin yenileşme dönemi olarak adlandırılan XVIII – XIX. yüzyıllar arasında gerçekleştirilen eğitim reformları, geleneksel eğitim

sisteminin merkezinde bulunan medreselerin ıslahına yönelik çalışmalarla birlikte yürütülemediği için, son iki yüzyıllık modernleşme tarihimizin en önemli tartışma konularından biri de din eğitimi olmuştur. Söz konusu tartışmalarda öne sürülen görüşler, lâik eğitim sistemi doğrultusunda din eğitimi sorunlarını çözmeye çalışan siyasî iktidarlar, ilim adamları, eğitim ve din eğitimi bürokratları tarafından kullanılan önemli bir kaynaktır. Din eğitimi tarihi alanında yapılan bilimsel çalışmaların sayısı çoğaldıkça, bugün tartışılan bazı din eğitimi sorunlarının ortaya yeni çıkan sorunlar olmadığı, hatta bu sorunların çözümüne yönelik olarak üretilen görüşlerin pek de yeni olmadığı anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet dönemi din eğitimi tarihimizin oluşumuna katkıda bulunan pek çok bilim, siyaset ve devlet adamı vardır. Bu önemli şahsiyetlerden biri olan H. Suphi Tanrıöver, günümüz din eğitimi bilimi ve din eğitimi tarihi alanlarının araştırma konularından olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yorumu ve uygulamaları, ilk ve orta öğretim kurumları programlarında yer alan din eğitimi ve öğretimi ile ilgili derslerin – öğretmen, program, yöntem, amaçlarla ilgili – sorunları, örgün meslekî din eğitimi kurumları olan medrese, İmam-Hatip Mektebi ve Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi'nin sorunları, dinî konularda toplumu aydınlatmak, yaygın din eğitimi ve din hizmetleri vermek amacıyla kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorunları, Türkiye'de ve demokrasi ile yönetilen devletlerde lâiklik uygulamaları ve din eğitimi sistemleri gibi önemli konularda görüşlerini açıklamış ve bu sorunların çözümüne yönelik icraatların gerçekleştirilme sürecine fiilen katılmıştır.

Tanrıöver, bir din eğitimi uzmanı değildir. Fakat onun Türkiye siyasî tarihinin önemli dönemlerinde öne sürdüğü din eğitimine ilişkin görüşleri, Cumhuriyet dönemi din eğitimi tarihinin bazı sorunlarının daha iyi anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkıda bulunabilecek niteliktedir. Bu hususu açmakta yarar vardır. Cumhuriyet dönemi din eğitimi tarihi alanında temel kaynak olarak kullanılan bazı çalışmalarda, 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ilgili uygulamalara değinilmekte ve 1924'te açılan İmam-Hatip Mektepleri ve Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi'nin kapatılma nedenleri üzerinde yeterince durulmadan, 1930'da İmam-Hatip Mektepleri'nin 1933'te İlâhiyat Fakültesi'nin öğrenci azlığı nedeni ile kapatıldığı belirtilmektedir. H. Suphi Tanrıöver ile eski Maarif Vekili Vasıf Çınar arasında cereyan eden bir tartışma sonrasında dönemin Maarif Vekili

H. Suphi Tanrıöver'in yaptığı açıklama bu kurumların neden kapatıldığını açıklayacak mahiyettedir. Tanrıöver'in 1947'de toplanan CHP VII. Kurultayı'nda yaptığı konuşma, tek parti rejimi döneminde din eğitimi neden son verildiği sorusunu ve bu dönemde oluşturulan tarih tezini eksikliklerini açıklayabilecek bir çerçeveye sahiptir.

Makalenin gelişim bölümünde Tanrıöver'in I. TBMM hükümetleri döneminde, Cumhuriyetin ilk yıllarında ve çok partili demokrasiye geçiş döneminde toplanan CHP VII. Kurultayı'nda yaptığı konuşmalar belgelere dayanılarak verilecektir. Makalenin sonuç bölümünde Tanrıöver'in din eğitimi ilişkin görüşleri özetlenip, Cumhuriyet dönemi din eğitiminin tarihi gelişimi çerçevesinde değerlendirilecektir.

* * *

İstiklâl harbini yürütmek ve ülkeyi yönetmek amacıyla yapılan seçimler sonucunda seçimle gelen milletvekillerinin ve son Osmanlı Mebûsan Meclisinin bazı milletvekillerinin katılımıyla oluşturulan Büyük Millet Meclisi, ana gayesini, Muvakkat Kanûn-i Esâsî'nin ikinci maddesinde şöyle açıklamaktadır: "*B.M.M. Hilafetin ve Saltanat'ın ve Vatan ve Millet'in istihlâs ve İstiklâlinden ibaret olan gayesinin husûlüne değin müstemiren hâl-i inikattadır.*"²

Antalya mebusu olarak Meclise giren H. Suphi Bey, hem mebus hem de Maarif Vekili olarak önemli roller üstlenmiştir. Yukarıda ana gayesi aktarılan I. B.M.M., din-devlet, din-toplum ilişkileri hususunda son derece titiz davranmış ve İslâmî-millî temellere dayalı bir dünya görüşü³ çerçevesinde örgün ve yaygın din eğitimi-öğretimi alanlarında önemli kararlar almıştır. Söz konusu kararları, özgür bir tartışma ortamında alan I. Büyük Millet Meclisi, etkileri Cumhuriyetin ilanından sonra da devam eden önemli görüşlerin öne

² TBMM Zabıt Ceridesi, D. I, Y. 1, C. 3, s. 280 (18 Ağustos 1336/1920). Bundan sonra TBMM Zabıt Ceridesi yerine Z.C. kısaltması kullanılacaktır.

³ I. TBMM konusunda yapılan bazı önemli çalışmalar için bkz. Bıyıkoglu, Tevfik, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Yapısı ve İhtilâlcî Karakteri", *Bellekten*, s. 95, Ankara 1960; Güneş, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 1985; Demirel, Ahmet, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

sürüldüğü seçkin bir meclis olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Özellikle din ve din eğitimi konularında öne sürülen görüşler ve seviyeli tartışmalar⁴, Cumhuriyet dönemi örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin kuruluşunda ve bazı din eğitimi-öğretimi icraatlarının gerçekleştirilmesinde önemli rol oynamıştır.

26 Nisan 1920'de teşkil edilen on idarî encümen arasında "Umûr-i Şer'îye ve Evkaf Encümeni"ne de yer veren B.M.M., 2 Mayıs 1920'de kabul edilen "B.M.M. İcra Vekilleri Heyetinin İntihabına Dair Kanun"la 3 Mayıs 1920'de "İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu)"ni oluşturmuş ve Osmanlı Devletindeki Bâb-ı Meşihat (Şeyhül İslamlık) ve Evkaf Nezaretinin yetki ve sorumluluklarını yüklenmek üzere Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin kurulmasını gerçekleştirmiştir.⁵ Söz konusu vekâlet, 3 Mayıs 1920 – 3 Mart 1924 tarihleri arasında din hizmetleri, örgün ve yaygın din eğitimi alanlarında gerçekleştirilen icraatları yürütmüştür. B.M.M. İdare Encümenleri oluşturulurken din eğitimi konusunu yakından ilgilendiren bazı tartışmalar cereyan etmiş, söz konusu tartışmaların nedeni olan iki önerge ile ilgili olarak H. Suphi Bey de söz almış ve Maarif işlerinin Şer'îye komisyonundan geçirilmesi taleplerini şöyle cevaplandırmıştır:

"... Meclisinize dahil bulunan ulemay-i dinin, yetişecek nesillere kâfi bir terbiye-i diniyyenin verilmesini istemek hususunda nâmütenâhî bir hakkı vardır. Bunu inkâr etmek hiç kimsenin aklına gelmez. Bu esas umûmî ve mutlaktır. Yalnız efendim, Meclis-i âli'nin fikrini iki nokta üzerine celb etmek isteriz; tedrisat dünyanın her tarafında ve bizim memleketimizde muhtelif şûbelere ayrılır.

Hayat ortasında deruhte edeceğimiz vezâifin nev'ine göre bizi terbiye ederler, yetiştirirler. Bu vezâifin bir kısmı doğrudan doğruya mahiyeti itibariyle dindir. Diğeri hayata ait vezâif ile alâka ve temas üzereddir. O kısmın din ile alakası ve teması yoktur. Kimya dersleri, hikmet dersleri, ziraat dersleri bu cins derslerdendir. Umûr-i Şer'îyye Encümeni dinin tedrisi noktasında arzu ettiğini

⁴ Bu konuda yapılan bir yüksek lisans çalışması için bkz. Bulut, Mehmet, *Birinci ve İkinci Dönem TBMM'de Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, A.Ü. S.B. E., Ankara 1991.

⁵ TBMM.ZC, D. I, Y. 1, C. 1, s. 74 -78, 202.

takrir eder ve Maarif Encümenine onu teklif eder. Bu kendisinin en sarîh hakkıdır. Maarif Encümeni de memleketimizde – İstanbul Meclis-i Mebusan'ından Konya mebusu Vehbi Efendi Hazretlerinin dediği gibi – yalnız, efendi yetiştirmek değil, mütehassıslar yetiştirmek için lâzım gelen esâsâtı ihzar eder, yani hayat adamını yetiştirmek için lazım gelen bütün esâsâtı vaz'eder ve bu istikameti alır, gider. 'Onun için taksîm-i vezâif nokta-i nazarından ikisini birbirine tedahül ettirmemelidir. Umûr-i Şer'îye Encümeni arzu ettiği bütün esâsâtı Maarif Encümeni'ne teklif etsin. Onu nazar-ı dikkate almak Maarif Encümeni'nin vazifesidir. Maarif Encümeni de hayatın maddî işleri noktasından çocuklarımızın deruhte edecekleri vazifeye göre terbiye ve tedris almalarını temin edecek bir program yaz'eder ve bu tatbik edilir. Fakat ikisi birbirine karıştırılırsa sonu gelmez. Birtakım anlaşmazlık zuhur eder. Hem o kısma hem bu kısma muzır olur. Bunun ayrılması lâzımdır.'⁶

Konunun dağılmaması için, H. Suphi Bey'in konuşmasına neden olan, diğer mebusların konu ile ilgili görüşleri detaylarıyla ele alınmayacaktır. Bununla birlikte söz konusu takrir üzerinde yapılan müzakerelerin ana hatlarıyla özetlenmesi gerekmektedir. Yozgat Mebusu Mehmet Hulusi, İsparta Mebusu Hüseyin Hüsnü ve Kırşehir Mebusu Müfid Efendiler tarafından verilen takrirlerde, tedrisatla ilgili her türlü programın Maarif İdaresince tanziminden sonra Şer'îye Encümeni'ne onaylatılması öngörülüyordu. Böylece Şer'îye Encümeni tedrisâtı murakabe etme hakkını elde etmiş olacaktı. Müfid Efendi, "Biz takririmizde, umûr-i şer'îye ve evkâf ile meşgul olan encümenin memleketin tedrisâtıyla da meşgul olmasını düşündük"⁷ diyordu. İsparta Mebusu hafız İbrahim Efendi takrirle ilgili görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"Tedrîsât-ı Şer'îye Encümeninin tasdikine iktiran etmek demek, maarif-i iptidâiyemizi ve mekteplerdeki tedrisât-ı dîniyeyi tanzim ve islah etmek demektir. Din hiçbir zaman mâni-i terakki olamaz... Bugün İslâmiyet demek terakkiyâtın en büyük hâdini demektir. Bu gün tedrîsât-ı umumiyemizi umûr-i şer'îyenin taht-ı

⁶ a.g.e., D. I, Y. 1, C. 1, s. 93.

⁷ a.g.e., D. I, Y. 1, C. 1, s. 91.

tasdikinde bulundurmak herhalde ahvâl-i umûmiyesi itibariyle daha muvafıktır. Bu gün bizi Avrupa'nın sefâhât-ı sefilânesinden kurtaran dindir..."⁸

Yukarıda aktarılan konuşmada vurgulanan görüşe benzer bir konuşma Sivas Mebusu Mustafa Takî Efendi tarafından yapılmıştır. Onun görüşleri de şöyledir:

"...Şimdiye kadar bizi terakkiyâttan mahrum bırakan umûrun başlıcası bu, din ile dünyanın ayrı düşünülmesi maddesidir. Edyân-ı sâire gibi bizim dinimiz terakkiyât-ı maddîyeye mani bir din değildir. Şimdi mesela mekâtibden fûnûn ile yetişen efendileri adeta bir ecnebi fikirli, hâşâ itikatsız diye telâkkî ediyoruz. Mekâtibde fûnûn ile terbiye olan efendiler de medresede tahsil görenleri mutaassıp ve hiçbir şeye yaramaz. zan ve telâkkî ediyorlar. Terbiye-i diniye ile terbiye-i dünyeviye'nin yek diğeri meczinde hiçbir mahzur yoktur. Bilâkis menfaat-i umumîye vardır. Onun için bendeniz teklif ediyorum ki, Meşîhat-ı İslâmîye vazifesini ifa edebilecek Umûr-i Şer'îye Encümeni ile Evkâf Encümeni bir de Maarif Encümeni, bir de Adliye Encümeni ki bir de Mehâkim-i Şer'îye ve Nizamiye Encümeni, bu encümenlerin hepsinin vezâifi bir hükme taalluk ediyor... Bu encümenlerin vezâifinin yekdiğeri irtibât-ı tâmmi vardır. Bu encümenler bir olmalıdır... Maarifin mütehassıslarından, Şer'îyenin ve Evkâfın mütehassıslarından adamlar ayrılır, hepsi bir encümen olur, kendilerine gelen işleri müzâkere eder, milletin terakkiyâtına hâdim olurlar. Hem dini hem dünya işlerini ileri götürürler."⁹

Görüleceği gibi yukarıda aktardığım iki konuşmada öne sürülen görüşler, H. Suphi Bey'in önerisinin aleyhinedir. O, Osmanlı Devletinin yenileşme döneminden itibaren şekillenmeye başlayan yeni maarif sisteminin korunarak din eğitimi sorunlarının çözülmesini; diğer mebuslar ise dînî boyutu ağır basan bir tevâhid-i tedrisat görüşünü savunmakta ve Tanzimat döneminin ürünü olan kurumlar ikiliğine dayalı eğitim anlayışı yerine, milletin toplumsal durumuna daha uygun olduğunu iddia ettikleri eğitim kurumlarının birliğine dayalı bir eğitim sistemini önermektedirler. Müfid Efendi'nin ikinci konuşması bu görüşlerden daha ılımlı olup, H. Suphi Bey'in görüşlerine daha

⁸ a.g.e., D. I, Y. 1, C. 1, s. 92.

⁹ a.g.e., D. I, Y. 1, C. 1, s. 94.

yakın bir özellik arz etmektedir. Söz konusu konuşmasında Müfid Efendi şunları söylemiştir:

"...Mevzubahis olan, memleketimizde cehlin izâlesi [cehâletin ortadan kaldırılması] meselesidir. Cehlin izâlesi için köylerimize kadar mektep açmak lazımdır. Köylerdeki mekteplerde program mûcibince haftada bir defa Kur'ân-ı Kerim okutuluyor. Bu saat kadar ulûm-u diniye dersleri veriliyor. Haftada bir defa Kur'ân-ı Kerim ve ulûm-u diniye evlâd-ı vatanın asıl ilmihaline müteallik olan sûreleri bile okumasına mani oluyor... Ders meselesini Umûr-i Şer'îye Encümene de tetkik etsin..."¹⁰

Bu düşünceler, II. Meşrutiyet döneminde siyasetçiler ve aydınlar arasında yoğun bir şekilde tartışılan eğitim sisteminin millî-bilimsel bir dünya görüşüne göre mi, yoksa dînî dünya görüşüne göre mi kurulacağı; yahut tevhd-i tedrisatin hangi görüşü merkeze alarak gerçekleştirilmesi gerektiği konusu ile ilgilidir. Büyük çoğunluğu II. Meşrutiyet döneminde politikacı ya da ilim adamı olarak görev yapmış olan mebuslar, II. Meşrutiyetin bir uzantısı olan T.B.M.M'de de bu konuyu tartışmaya devam etmişlerdir. Tartışma örnekleriyle birlikte aktardığımız karar, T.B.M.M. üyelerince kabul edilmemiş, din eğitimi sorunları, H. Süphi Bey'in görüşleri doğrultusunda çözülmeye çalışılmıştır. II. Meşrutiyet dönemi Maarif Vekâletinin birikimi doğrultusunda çalışmalarını sürdüren Maarif Vekâleti, genel öğretim programlarında yer alan 'Kur'ân-ı Kerim ve Ulûm-u Dîniye' dersinin eğitimine ve öğretimine gereken önemi vereceğini belirtmesine rağmen dersle ilgili şikayetler devam etmiştir. 10 Şubat 1337 (1921)'de görüşülen Maarif Vekâleti bütçe müzakerelerinde Türkiye'nin eğitim-öğretim sorunları tartışılırken genel öğretim kurumlarında okutulan din derslerinin ihmal edildiği, eğitim kurumlarında din-bilim ilişkisinin dengeli bir eğitim felsefesi ile yürütülmediği ileri sürülmüştür. Ankara mebusu Hacı Atıf Efendi'ye göre, T.B.M.M. Hükümetinin maarifi, 'Maarif-i İslâmîye'dir. Bu nedenle okullarda bir takım fenler ve bilim dalları farz-ı kifaye olarak okutulmakta, fakat okullarda İslâmî an'anelere riayet edilmediği, bazı öğretmen ve maarif müdürlerinin dînî sorumluluklarını yerine getirmede, bu anlayışın halkı maarıftan soğuttuğu ve yeni yetişen neslin manevî gelişimini olumsuz yönde

¹⁰ a.g.e., D. I, Y. 1, C. 1, s. 93.

etkilediği görülmektedir.¹¹ Söz konusu tenkitler Maarif Vekili H. Suphi Bey tarafından şöyle cevaplandırılmıştır:

"Muallimlerden tebeddülât yapmanın sırası değildir. Tedrisât-ı dîniyenin arzuya göre cerëyanı için, bir aşk-ı sârî gibi din dersi okutacak adamları intihab edeceğimi ve mektebe koyacağımı... Bendeniz Dârülmuallimîn'den mezun olmuş bir gençle Kadıköy'den İstanbul'a giden bir vapurun güvertesinde konuşuyordum. Bu genç muallim Anadolu'dan henüz avdet etmişti. O, halkın kendisine bazı konularda müzahir olmamalarından şikayet ediyordu... Aradan birkaç dakika geçtikten sonra dizime vurdular dönüp baktım. Bir Anadolu Efendi yanımda oturuyormuş, dedi ki: Müsaade eder misiniz söylediklerine ben cevap vereyim! Buyurun, dedim. Dedi ki: 'Anadolu'da maarif meselesinin halli için düşünülecek nokta; çocuğun ailesine, ananesine, mazisine bağlamaktır. Çocuklarımız köylerimizden alınıp, kasabalarımızdan ayrılıp mektebe girdikten sonra memlekete yabancı olarak çıkacaksa, beni beğenmeyecekse, bu maarifin benim kalbimde yer tutmasına imkân var mıdır?' zannediyorum ki, arkadaşlar, bu zat maarifimizin ruhunu ifade etmiştir. Bizim mekteplerimizde bir esas olmak üzere takip edeceğimiz gaye, çocuklarımızı kendi milletimizin köküne irca etmektir, mazilerine sadık kalmaktır. Ulemamız gündün güne kesb-i nedret ediyor. Bu günkü alimlerimiz ulûm-i şarkiyeyi ve garbiyeyi bilen adamlar olmalıdır. Garptan gelecek cereyanlara karşı çocuklarımızın vicdanlarını muhafaza edebilmek için Umûr-i Şer'îye vekâletine tenbih buyurunuz. Hakiki alimlerimizi yetiştirmek için gerekli olan mesaiyi teşri etsinler. Ta ki ben mekteplerimizin içinde fikrî bir surette, ölü bir surette tedrisat yapan adamları değil, aşk-ı sârî gibi çocuklarımıza dinlerini, mazilerini sevdirecek hocaları bulabileyim..."¹²

Yukarıdaki konuşma metninden şu sonuçları çıkarmak mümkündür: Tanzimat döneminde millî yapımıza ve dünyadaki gelişmelere uygun bir eğitim yapılamadığı için genel eğitim kurumları programlarında yer verilen din dersleri öğretimine gereken önem verilmemiştir. Bu durum halk-okul işbirliğini önlemiş, dolayısıyla eğitim görmüş kadroların halka yabancılaşmasına neden olmuştur. Eğitim sosyolojisi açısından önemli olan bu sorunun çözülebilmesi için toplumsal yapımızı ve dünyadaki gelişmeleri

¹¹ Hacı Atıf Efendi'nin konuşması için bkz. a.g.e., D. I, Y. 1, C. 8, s. 200-201.

¹² a.g.e., s. 201.

yakından izleyen nitelikli din alimlerinin yetiştirilmesi lâzımdır. Bu görev Şer'îye Vekaleti'ne ait olmakla birlikte milleti ve T.B.M.M.'ni de yakından ilgilendirdiğine dikkati çeken H. Suphi Bey, çözümü nitelikli din dersi öğretmenlerinin yetiştirilmesinde görmekte ve bu öğretilerde bulunması gereken iki önemli özelliğin -meslek aşkı, doğu ve batının bilimlerine sahip olma - önemini belirtmektedir. H. Suphi Bey'in medreselerin ıslahına yönelik önerilerine T.B.M.M.'nin üyelerinin ve hükümetin büyük bir önem verdiği görülmektedir. Özellikle 1922 yılı Şer'îye ve Evkâf Vekaleti bütçe müzakerelerinde öne sürülen farklı görüşler, hükümetin ve mebusların din eğitimi anlayışlarının anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Halkın medreselerin yeniden öğretilere açılmasına yönelik dilekçelerini değerlendiren T.B.M.M., Dârülhilâfe Medreselerini ve İlmiye Medreselerini yeniden öğretilere açmış, medreselerle ilgili bir nizamname çıkararak meslekî din eğitiminin yeniden yapılandırılmasına katkıda bulunmuştur.¹³ Makalemizin konusu H. Suphi Bey'in din eğitimiyle ilgili konuşmaları ve icraatları ile sınırlandırıldığı için medreselerle ilgili meclis tartışmalarına girilmeyecektir.

I. T.B.M.M. Zabıtları üzerinde yaptığımız araştırma II. Meşrutiyet dönemindeki eğitim sorunlarının; din eğitiminin yeniden yapılandırılmasına yönelik tartışmaların ve icraatların devam ettiğini göstermektedir. 1922 yılı Şer'îye ve Evkaf Vekâleti bütçe müzakerelerinde öne sürülen görüşler gözden geçirildiğinde, H. Suphi Bey'in T.B.M.M.'nin açıldığı ilk günlerde yaptığı konuşmalarla örtüşen iki görüş ilginçtir. Bu görüşler, 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhîd-i Tedrisat Kanuna göre yeniden yapılandırılan Maarif Vekâleti'nin din eğitimi politikasını belirlemiş olduğu için önem arz etmektedir. 1922 yılı Şer'îye ve Evkaf Vekâleti bütçe müzakerelerinde söz alan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, din eğitimi hususunda şunları söylemekteydi:

"Bugün ilmiyeye intisab eden adam, maddiyatta müstağnî görünmek ister. Cübbe giymez, yemek yemez. Çalışmaları öyle bir hazırlık ki; hiçbir ihtiyacı temine muktedir değil. Vazifeleri yalnız nasihat. Öbür tarafta diğer bir kısımda kendini lâkaydiye [umursamazlığa] bırakıyor... İki tarafın beşeriyete yaptıkları, hizmet

¹³ 8 Mayıs 1337 (1921) tarih ve 835 numaralı "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi" için bkz. *Düstur*, III. Tertip, Milliyet Matb., İstanbul, 1929, a.g.e., C. 2, s. 57-61.

midir?... Bir kere hayat için maddî ihtiyaç, ondan sonra manevî, rûhî zevk. Bunu tatmin için programlar kat'iyen kâfi ve doğru değildir... Bu ilk tahsil değil, bu yüksek ilimleri tahsil için, ibtidâî ve tâlî tahsilinden sonra bu devletin, arzu ederim ki, on yerde leylî İlâhiyat Mektebi olsun. Bana nasihat için değil, Allah'ın Kitabını bunun üstünde hiç bir kuvvetin olmadığını isbat edecek, bütün insanlığa felsefesinin huzurunda diz çöktürecek bir merci' olsun... Bundan elli sene, yirmi sene önce icazet almış hoca efendiye zor ders okuturum. O, ilâhiyat şûbesinde her sene imtihan vermeye mecburdur... Bizim maarif mektepleri de, Müslüman mektepleri de noksandır. Mademki Müslüman evlâtlarını kabul etmişsiniz, açarsınız bir mektep, dinî ihtiyaçları nedir, dünyevî ihtiyaçları nedir? Orada kardeşçe yetiştiriniz...¹⁴

Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey'in konuşması da yukarıdaki konuşma metni ile denk düşen fikirler içermektedir. Medrese kökenli bir aydın olan Atalay'ın konuşması şöyledir:

"Her millette, her devlette terbiye yeknesaktır. İlk tahsilini çocuk müessesât-ı umûmiyeden alacak. Orada memleket nasıl bir terbiye verecekse o terbiyeyi aldıktan sonra, doktor olacaksa doktor mektebine, dinî, rûhânî ihtisas kesbetmek istiyorsa Medâris-i İlmiye-i âliye'ye; hülâsa herkes ihtisası derecesinde bir takım medârise gidecektir. Şûbelere ayrılacaktır... Daha ibtidâî derecesinde çocuğa verilecek umûmî terbiye, millî ve vatanî terbiye tamamen verilmeden evvel başka yerlerde terbiye muvafık değildir. Ben candan, ruhtan arzu ediyorum ki, İslâm dini bugünkü kuru mihânîkî şeklini kaybetsin. Ben ilahî cezbe, ilahî vecd isterim arkadaşlar! Ben Yunus Emre'ler, Ahmed Yesevî'ler, Birgivî'ler, Gazalî'ler istiyorum... Allah dediğiniz zamanda vecd ile yürek titremeli. Yoksa bu terbiye tarzı ile, bununla bir şey çıkmaz... Evet, maneviyat lâzımdır. Maneviyatsız olmaz. Halkın manevî ihtiyacı tatmin edilmeli...

Çocuk umûmî mekteplerde din tahsilini, millî terbiyesini aldıktan sonra, Dârülfünûn'un İlâhiyat şûbesi gibi bir şûbe olmalı, çocuk orada mütehasşısalar tarafından okutturulmalıdır... Biz bazı yerlerde tanassur edenleri [Hıristiyanlığa dönenleri] görmüyoruz da şer'i tetkîkât ve te'lifât ile uğraşıyoruz.¹⁵

¹⁴ TBMM ZC, D. I, Y. 3, C. 22, s. 430-434.

¹⁵ a.g.e., s. 436-438.

I. T.B.M.M., 1920-1923 yılları arasında medreselerin ıslah edilerek öğretime açılması hususunda önemli icraatlar gerçekleştirmiştir. Hüseyin Avni Ulaş ve Besim Atalay'ın konuşmalarında ise yeni bir eğitim sisteminin altı çizilip, ilk öğretim ve orta öğretim temeline dayalı din eğitimi kurumlarının tesis edilmesi öneriliyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra medreselerin din eğitimi sorunlarını çözmek amacıyla bir komisyon kuran II. T.B.M.M., Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri ile eğitim ve din eğitimi alanlarının birleştirilmesine ve geleneksel din eğitimi kurumlarının tasfiyesine yönelik bir politika izlemeye başlamıştır. Özgür bir ortamda üç yıldan fazla bir süre Tevhîd-i Tedrisat'ı tartışan I. Meclis'in tersine, 3 Mart 1924'de kabul edilen Tevhîd-i Tedrisat Kanunu görüşmelerinde II. Meclisin mebusları din eğitimi konularında bile görüş ileri sürmekten çekinmişlerdir.¹⁶ Tevhîd-i Tedrisat Kanunu, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin ilgâsı ve Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması kanunlarının hükümlerine dayanılarak Maarif Vekâleti, eğitim ve din eğitimi alanlarında tek yetkili kurum haline getirilmiştir. Tevhîd-i Tedrisat Kanunu teklifinin gerekçesinde eğitimdeki ikiliğe son vermek amacıyla Tevhîd-i Tedrisat'a gerek duyulduğu¹⁷ belirtilmesine rağmen, Maarif Vekili Vasıf Çınar'ın ani bir kararıyla 500 civarında medrese bir gecede kapatılmış, önü İlahiyat fakültesine bile açık olmayan ilk okula dayalı dört yıllık İmam-Hatip Mektepleri ve sadece lise mezunlarının alındığı Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi açılarak örgün din eğitimi alanında yeni bir uygulama başlatılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında, liselerin dışındaki genel öğretim kurumları programlarında yer alan din derslerine dokunmayan hükümetler, 1927'de ortaokul, 1930'larda ilkokul programlarından din derslerini kaldırarak¹⁸ Anayasanın din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili hükümlerini ve Tevhîd-i Tedrisat Kanunu'nu işlevsiz hale getirmişlerdir.

¹⁶ Tevhid-i Tedrisât Kanunu teklifinin gerekçesi ve müzakereleri için bkz. *TBMM ZC, D. II, Y. 2, C. 7, s. 25-27.*

¹⁷ *a.g.e., s. 25.*

¹⁸ 1931 yılında şehir, 1939'da köy ilkokulları, 1927'de ortaokul programlarından Din Dersleri kaldırılmıştır. Bkz., Aydın, Muhammet Şevki, *Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi Öğretmeni Yetiştirme ve İstihdamı (1923-1998)*, Kayseri 2000, s. 34-39.

Tevhîd-i Tedrisat Kanunu çıkarıldığında sessiz kalmayı tercih eden medrese kökenli CHP milletvekilleri, 1924 yılı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Maarif Vekâleti bütçe müzakerelerinde Vasıf Çınar'ın medreseleri kapatma kararını sert bir üslupla eleştirmişler ve bu karardan vaz geçilmesini istemişlerdir. Bu konuşmaların içinde en ilgi çeken Erzurum Mebusu Raif Efendi'ye aittir. Konuşmanın bazı bölümleri şöyledir:

*"Bu millette 'meskûre' diye bir şey vardır. Evet, zamanın icbâtı neticesi olarak, medreselerin noksan cihetleri de vardır. Fakat bunu bilirsiniz ki, efendiler, bugün kapattığımız o medreselerden yetişen imamlarınızdır ki, o Mehmetçiklerin göğsüne öyle çelikten muhkem bir iman koymuş ki, bütün noksâniyetimizle beraber, hiçbir şeyimiz olmadığı halde bütün dünyaya karşı koyduk. Bu meskûreyi veren adamları bugün nereden yetiştireceğiz? Maarif Vekiline soruyorum: Kaç bin tane köy, kaç bin tane iptidâî mektebi vardır ve kaç muallim bulundurabilir? Dârülmualimîn'den yılda kaç tane muallim yetiştirecektir ki köylülerin dinî inançlarını, zaruri dinî bilgilerini kendilerine telkin edebilecekler kimler olacaktır? Tevhîd-i Tedrisat'tan maksat, bütün dinî ve ilmî müesseselerde tedrisatın, irfan müesseselerinin bir merkeze bir makama merbut olması manasındadır. Yoksa bunları yıkıp da bir tanesini bırakmak değildir... Vahdetten maksat bu ise hepsini yıkmalıydı."*¹⁹

Raif Efendi'ye göre yeterli öğretmen olmadığı için hükümetler uzun bir dönem köylere okul açamayacaklardır. Cami imamlarının ve bazı medrese mezunlarının görev yaptığı köy mekteplerinde verilen dinî ağırlıklı eğitime hükümet izin vermeyeceği için hem dinî hem de modern eğitimden mahrum bırakılan köylüler cahil kalacak, ortaya çıkan eğitim boşluğu kolay kolay doldurulamayacaktır.

Hamdullah Suphi Tanrıöver'in İmam-Hatip Mektepleri ve İlâhiyat Fakültesi konusundaki görüşlerini incelemeye geçmeden önce, Maarif Vekili Vasıf Çınar'ın Raif Efendi ve arkadaşlarının tenkitlerine verdiği cevabı aktarmak yararlı olacaktır. O'nun cevabından seçtiğimiz bazı görüşler şöyledir:

¹⁹ TBMM ZC, D. II, Y. 2, C. 8, s. 915-917.

“İmam ve Hatip mektebi diye bir meslek mektebi kabul buyurdunuz. Buna itaat etmek, hürmet etmek vazifemdir. Bunu da tathik ettim. Eğer yalnız dünyanın mevcut olan maarif nazariyesine, terbiye ve tevhid nazariyesine istinat ederek Maarif Kanununda tâlî tahsilde meslek düşüncesi mevcut olamaz deseydim ve İmam-Hatip mekteplerini açmamış olsaydım o vakit huzûr-u âlînizde tahtie edilirdim. Halbuki Dârülhilâfe Mekteplerini tayy nokta-i nazarından bu vaziyeti itibariyle İmam-Hatip mektebine kalb ettik. Bana Şer’iye Vekaletinden devredilen kadrolarıyla, dersleriyle, müfredat programı ile aynen ibkâ ettim...”

Medrese-i Süleymaniye’ye gelince, kabul edilen Tadrîsat Kanunu mûcibince İlähiyat Fakültesi’ne nakledilmiştir... İlähiyat Fakültesi tasdik edilir edilmez açılacaktır... Programında Süleymaniye Medresesi’nde okutulan bütün dersler mevcuttur... Süleymaniye Medresesi talebesi Dârülfünûn İlahiyat şûbesine tevdi edilecektir ve bu suretle en kuvvetli bir hey’et-i talimiye ve tedrisiyenin taht-ı tedrisinde ve terbiyesinde memleketimiz için lâzum olan din uleması yetiştirilecektir. Serâhatle söylüyorum ki, İlähiyat şûbesi talebesi çok yüksek ve çok kıymetli olacaktır ve çok müfit tesirler yapacaktır.”²⁰

Tevhîd-i Tedrisat Kanunu’nun kabulünden bir müddet sonra Atatürk bir konuşmasında söz konusu kanuna temas ederek “Cihan aile-i medeniyesinde mevki-i ihtiram sahibi olmak isteyen Türk Milleti, evlâtlarına vereceği terbiyeyi mektep ve medrese namında birbirinden büsbütün başka iki nevi müesseseye teslim etmeye hâlâ katlanabilir miydi? “Terbiye ve tedrisatı tevhid etmedikçe, aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden mürekkep bir millet yapmaya imkân aramak abesle işigal olmaz mıydı?”²¹ diyerek bu kanuna verdiği değeri ve Vasıf Çınar’ın kararına katıldığını vurgulamasına rağmen, hükümetin yeni din eğitimi modeli ile ilgili tartışmalar sona ermemiştir. Maarif ile ilgili bir konu 22 Kasım 1340 (1924)’da mecliste görüşülürken Erzurum Mebusu Raif Efendi, Dârülhilâfe Medresesi yerine açılan yeni İmam ve Hatip mektebi gündüzlü olduğu için, İstanbul’da okuyan Anadolu öğrencilerin okullarını bırakmak zorunda kaldıklarını ve Maarif Vekaleti’nin ilgisizliği nedeniyle memleketlerine döndüklerini belirtmiş ve yeni uygulamayı eleştirmiştir. Maarif Vekili Vasıf Çınar’ın eleştiriye verdiği cevap şöyledir:

²⁰ a.g.e., s. 917-923.

²¹ Sungu, İhsan, “Tevhid-i Tedrisât”, *Bellekten*, (Ayrı Basım), Ankara 1938, s. 431.

"Dârülhilâfe Medreselerini İmam-Hatip mekteplerine çevirdim ki, bunlar gündüzlü okullardır. İstanbul'daki Dârülhilâfe Medresesi daha önce Evkâf bütçesinden ibâte ve iâşe ediliyormuş. Yurdun diğer yerlerindeki İmam-Hatip öğrencileri aynı şeyden faydalanamadıklarından, eşitlik düşüncesindeki bir vekil için, bunun sürdürülmesine imkân yoktu. Bu yüzden onların tahsîsâtını kestim... Ben bu talebelerin muhik müracaatı üzerine, İstanbul'da kendilerini sefil ve perişan bırakmazdım. Onları maruz-ı felâket bir halde bırakmamak için bütçemde mevcut bir tahsîsâtı kullandım... Bu çocukların bir kısmını memleketlerine gönderdik. Zannedirim ki, hayırlı bir şey yaptık..."²²

Yukarıdaki konuşma metni, hükümetin ve Maarif Vekâleti'nin Dârülhilâfe Medreseleri yerine açılan İmam-Hatip mekteplerine bakışını ortaya koymasından önemlidir. İzlenen bu politikanın tutarlı olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. 1925 yılı Maarif Vekâleti bütçe müzakerelerinde Vasif Çınar'ın açtığı ilkokula dayalı dört yıllık İmam-Hatip mekteplerinin eksiklikleri dile getirilmiştir. Maarif Vekili Şükrü Saraçoğlu bu konuda şunları söylemiştir:

"Maarif Vekâleti bu mekteplerin memlekete nasıl en ziyade müfit olacağını düşündü. Bu mekteplerin mühim bir kısmının, açılacak olan köy mekteplerine muallim yetiştirebilecek bir şekilde ifrâğına derpiş etti. Diğer bir kısmını da doğrudan doğruya Dârülfünûn İlâhiyat Şûbesi'ne mahreç olabilecek bir vaziyete ifrâğ etmek istiyoruz. Bu da mevcutlarına bir veya iki sınıf ilavesi suretiyle veyahut bu mektep mezunlarının bilâ imtihan liselerin edebiyat kısmına girmesi hakkını tanıyarak doğrudan doğruya Dârülfünûn İlâhiyat Şûbesi'ne mahreç yapmayı düşünüyoruz. Bu mekteplerin tam devreli olacağı veyahut liselerin edebiyat kısmına buradan mezun olacakları kabul etmek şeklinden birisi sâret-i kat'iyede tercih edilmiş değildir. Buradan mezun olacak efendiler için, hiç şüphe yok ki, yeni bir teşkilât yapmak zorunda değiliz. Tam devreli yapabileceğiz. Tam devreli yaptığımız zaman 3 ve nihayet 4 mektebi tam devreli yapabileceğiz. Ve bu 3 veya 4 mektebin muallim kadrosu esasen tevhid edilerek bütçeye konmuş olduğu için tasarruftan yalnız onları değil, daha fazlasını yapabileceğimizi ümid ederim."²³

²² TBMM-ZC, D. II, Y. 2, C. 10, s. 427-428.

²³ a.g.e., D. II, Y. 2, C. 15, s. 22-23.

Maarif Vekâleti 1925 yılı bütçe müzakereleri bitirilmeden önce Maarif vekilliğine yeniden Hamdullah Suphi Tanrıöver getirilmiştir. İmam-Hatip mektepleri konusunda eski bakan Şükrü Saraçoğlu'nun düşüncelerine katılıp katılmadığını soran Eskişehir Mebusu [Eski Şer'îye ve Evkâf Vekili] Abdullah Azmi Efendi'nin sorusuna Tanrıöver şu cevabı vermiştir:

*"Köy hocası olabilmeleri için İmam ve Hatip mekteplerimize devam eden efendilere lâzım gelen her yardımı yapmaya âmâdeyim. Bu vesile ile arz edeyim ki, bir ihtiyacın ifadesi olduğu için bu mekteplere de dikkati-i mahsusa ile dikkat edeceğim. Şefkat ve muhabbetle itina edeceğim. Bunun delâilini göreceksiniz. Yalnız İmam ve Hatip mekteplerimizden çıkanların doğrudan doğruya İlâhiyat Şûbesine gitmeleri mevcut maarif esaslarımıza kâbil-i tevfiğ değildir. Çünkü bunda bir atlama vardır. Dârülfünûn şûbâtımıza devam eden talebemiz, lise mezunudur. İmam-Hatip mekteplerimizin derece-i tahsili, lise derecesinde değildir. Buna binâen bu atlamayı yapmaya imkân yoktur. Fakat bu arzu, nâ kâbil-i icrâ mıdır? Kâbil-i icrâdır. Şu tedbir sayesinde: İmam ve Hatip mekteplerimize devam eden gençlerimizden İlâhiyat Şûbesine gitmek isteyenleri, liselerimizin edebiyat kısmından geçiririz. Ondan sonra doğrudan doğruya giderler."*²⁴

Cevabı yetersiz bulan Abdullah Azmi Efendi önceki bakanların da anlamadıkları bir konuya dikkat çekerek şunları söylemiştir:

*"Dârülhilâfeler lağvedildikten sonra yerine İmam-Hatip mektepleri konuldu. Bu hususta kânûn-i mahsusa vardır. Bu kânûn-i mahsusta da dereceleri vardır. Bu derecelere yukarıda arz ettiğim -izharî, ibtidâî, sahn, medresetü'l-miltehassisîn-isimleri vermişlerdi. Bu gün bu kanun mevcuttur, lağvedilmemiştir. Tevhîd-i Tedrisat Kanunu'nda ayrıca İmam-Hatip mektepleri açılacak deniyor. O halde bunun devam etmesi lâzımdır. Yani sınıfların mevcut olması iktiza eder."*²⁵

Bu yoruma karşı net bir cevap vermeyen Maarif Vekili Tanrıöver, "tetkik edeyim, programlarını göreyim, arzuy-u âliniz tesbit edilmiştir..."²⁶ şeklindeki sözleriyle konu ile ilgileneneğini belirtmiştir. 21 Nisan 1925'de görüşülen Dârülfünûn İlâhiyat Fakültesi'nin bütçe müzakeresinde, İmam-

²⁴ a.g.e., s. 207-208 (5 Mart 1341/1925)

²⁵ a.g.e., s. 211.

²⁶ a.g.e., s. 211.

Hatip mektepleri gündeme getirilmiştir. Bir yıl içinde İmam-Hatip mektepleri konusunda somut bir amaç belirleyemeyen hükümetin Maarif vekili olarak Tanrıöver şunları söylemiştir:

"Bu mekteplerde kasabalar için yetiştireceğiniz imam ve hatiplerle köyleriniz için yetiştireceğiniz imam ve hatipleri aynı mâlûmatla mücehhez kılmak doğru mudur? Soruyorum: Köylerde vazife yapacak imam ve hatiplerinize kasabalarda münevver bir halka hitab edecek imam ve hatiplerinizi aynı vaziyette midir? Programlarda tadilat ihtiyacın neticesi olursa çok tabîdir. Bunda kat'iyen tereddüt etmemeliyiz. Köy için hazırlayacağımız muallimler başkadır. Köyün ihtiyacına göre başka muallim hazırlıyoruz. Kasabanın ihtiyacına göre başka muallim hazırlarız."²⁷

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı aydınları tarafından geliştirilen 'köycülük' görüşüne önem vererek Türkiye'nin kalkındırılabilceğine inanan CHP iktidarı, köylerin asıl ihtiyacı olan öğretmen ve din görevlisi yetiştirmeye yönelik görüşleri tartışıyordu. Tanrıöver, bu politikanın uzantısı olarak İmam-Hatip mekteplerinde köyün ve şehrin şartlarını bilen din görevlilerinin yetiştirilmesini istiyordu.²⁸ Hükümetin tutarsız politikaları nedeniyle 1924 ve daha sonraki tarihte açılan 30 İmam ve Hatip mektebinin çoğu, 1926'da kapanmak zorunda kalmıştı. 23 Mayıs 1926'da görüşülen Dârülfünûn bütçe müzakerelerinde, İmam-Hatip mekteplerinin bir bir kapanarak sayılarının azalmasına tepki gösterilmiştir. Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi, talebesiyle, idârî ve öğretmen kadrosuyla mükemmel bir okul olan kendi memleketindeki İmam-Hatip mektebinin hiçbir sebep olmadan kapatıldığını bildirmiştir.²⁹

Yukarıdaki belgeler, 1924'te Dârülhilâfe medreseleri yerine açılan İmam-Hatip mekteplerine hükümetlerin ve Maarif Vekâleti'nin gerekli ilgiyi göstermediklerini, Saraçoğlu ve Tanrıöver'in verdiği sözlerin tutulmadığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. İmam-Hatip mektepleri İlâhiyat Fakültesi'ne mahreç yapılmadığı için bu kurumların sayısı hızla düşmüş,

²⁷ a.g.e., D. II, Y. 2, C. 18, s. 385.

²⁸ Tanrıöver'in "köycülük"le ilgili düşünceleri için bkz. H. Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu ve Günebakan Seçmeler*, s. 45-49.

²⁹ Tartışmalar için bkz. *TBMM ZC*, D. II, Y. 3, C. 25, s. 536 (23 Mayıs 1926).

1930'da İstanbul ve Kütahya İmam-Hatip mektepleri de kapatılarak³⁰ Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu'nun 4. maddesi işlevsiz hale getirilmiştir.

1924-1927 yılları arasında Diyânet İşleri Başkanlığı ve Maarif Vekâleti bütçe görüşmelerinde Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi ile ilgili önemli sorunlar da tartışılmıştır. Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Maarif Vekilliği döneminde cereyan eden tartışmaları ve Tanrıöver'in konu ile ilgili görüşlerini incelemek istiyorum.

25 Nisan 1925'te görüşülen Dârülfünûn bütçe müzakeresinde Yusuf Akçura, Rasih Efendi ve Abdullah Azmi Efendi gibi mebuslar, İlähiyat Fakültesi'nin amaçları, programı, İmam-Hatip mektebi mezunlarının bu kuruma girip giremeyecekleri konularında görüşlerini açıklamışlar ve Maarif Vekili Tanrıöver'e bazı sorular sormuşlardır.³¹ Tanrıöver'in bu konularla ilgili cevabı şöyledir:

*"...İmam-Hatip mekteplerinin programını takviye etmek için Maarif Vekâleti'nin Encümenleri meşgul olacaklardır. Memlêketin içinde en mühim yerlerde iki üç mektebi buna göre teşhiz edeceğiz... Dârülfünûn'un diğer şubeleri için varit olan şikayetlerin daha kuvvettisi İlähiyat Şubesi için mevzubahistir. Kanaatle arz edeyim ki bir memlekette hissedilen herhangi bir ihtiyacı tatmin etmek için mevcut teşkilât kâfi değilse ikmal edilir. Madem ki memleket içinde bir İlähiyat Fakültesi, birçok İmam-Hatip mektepleri mevcut ihtiyaçların bir ifadesidir, dikkati celbeden noksan tamir edilir. İlähiyat Fakültesi'nin yetiştireceği gençler deruhte edecekleri vezâif için lâzım gelen ma'lûmatla teşhiz edilmelidir."*³²

Sorunların çözümü Tanrıöver'in öngördüğü kadar kolay olmamış, bilakis CHP içindeki çoğunluk ve lider kadro tarafından din eğitimi sorunları görmezden gelinerek yanlış kararlarda ısrar edilmiştir. İncelediğimiz Meclis Zabıtlarında Saraçoğlu Şükrü Bey ve Hamdullah Suphi Bey'in Maarif vekillikleri döneminde ilkokula dayalı dört yıllık İmam-Hatip mektebi mezunlarının İmam-Hatip mekteplerinin lise kısımlarının açılarak veya bazı

³⁰ Parmaksızoğlu, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi*, MEB Yay., Ankara 1966, s. 25; Öcal, Mustafa, *İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1994, s. 33-34.

³¹ Bkz. *TBMM ZC*, D. II, Y. 2, C. 18, s. 382-384.

³² a.g.e., s. 384-385.

öğrencilerin normal liselere gönderilerek Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi'ne girmeleri için çalışmalar yapılacağı belirtilmesine rağmen eski Maarif vekili Vâsıf Bey, bu görüşlere karşı çıkmaktaydı. Vâsıf Bey'in sorusunu cevaplandıran H. Suphi Bey, bu konuda şunları söylemekteydi:

*"...İlähiyat şubeniz mevcut olduktan sonra; Maarif Vekâletiniz düşünmeye mecburdur: İmam-Hatip mekteplerinizle bu fakülte arasında ittisal var mıdır? Diyorlar ki: 'Gençlerimiz, liselerimizden çıkarak İlähiyat Medresesine [Fakültesi'ne] giderler.' Fakat emin olabilirsiniz ki, hakikati olduğu gibi müşahede ederek arz ediyorum: Liselerden çıkanlar, İlähiyat şubesine gitmiyorlar ve gitmeyeceklerdir. Beş sene aynı vaziyeti muhafaza ediniz, İlähiyat şubenizin talebesi kalmaz. Eğer talebesi olması zaruri ise, bir ihtiyaç bunu emrediyorsa, bunun için bir tedbir almak Maarif Vekâletinizin mecbur olduğu bir şeydir."*³³

Yukarıdaki konuşma metninin değerlendirmesi daha sonra yapılacaktır. H. Suphi Bey'in konuşmasına eski Maarif Vekili Vâsıf Bey, şu cevapla mukabelede bulunmuştur:

*"Meslekî tedrisat vardır. Bütün bunları kabul ediyorum. Fakat Dârülfünûn – ki memleketin ilmî zümresini, fikrî zümresini yetiştirmekle mükelleftir – oraya gidecek olan talebenin yalnız bir mahreci vardır ki o da liselerdir... H. Suphi Beyefendi'nin 'Dârülfünûn İlähiyat Fakültelerine mahreç olmak üzere İmam-Hatip mekteplerinin programını ıslah edeceğini' sözüne iştirak edemem."*³⁴

Cumhuriyet dönemi din eğitimi tarihimizin önemli icraatlarına ışık tutan bu tartışma, H. Suphi Bey'in şu cevabı ile devam eder:

*"Ziraat mekteplerimiz vardır. Ziraat mekteplerimiz tâlî derecede olmakla beraber, bir meslek mektebidir. Ve Ziraat Mekteb-i Âlîsi'ne mahreçtir. Bu hakikattir ve mâddeten mevcuttur. Dârülfünûn'a girmek için en esaslı olarak bir şart vardır. Bu şart, liselerden çıkmak değil, imtihanını vermektir ve verebilmektir. Bunu yapabilen herkes Dârülfünûn'a girer."*³⁵

³³ a.g.e., s. 385.

³⁴ a.g.e., s. 385-386.

³⁵ a.g.e., s. 386.

Bu yorum, Akçuraoğlu Yusuf Bey tarafından “başka yerlerde de böyledir, söylenilen sözler yanlıştır”³⁶ şeklinde teyit edilmiştir.

İki yıla yakın bir süre İmam-Hatip mektebi mezunlarının Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi’ne girebilmelerine yönelik tartışmalar yapılmasına ve Maarif Vekili H. Suphi Bey’in söz vermesine rağmen ilk İmam-Hatip mektebi mezunları İlähiyat Fakültesi’ne alınmamıştır. Sorun son defa 1926 yılı bütçe müzakerelerinde Meclise taşınmıştır. Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi’nin İlähiyat Fakültesi programına İlm-i Kelâm ve Fıkıh derslerinin konulması, fakülteye öğrenci kaynağı hazırlanması konularındaki tekliflerine cevap veren Maarif Vekili Mustafa Necati Bey, İlähiyat öğrencisinin Ferâiz ve İlm-i Kelâm okuyamayacağını, bunların tarihinin okunacağını bildirmiş ve imtihanı kazanmak şartıyla İmam-Hatip mekteplerinden mezun olacakların Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi’ne girebileceğini belirtmiştir.³⁷ İmam-Hatip mekteplerinin lise kısmını açmaya yönelik bir karar alınmadığı halde Maarif Vekili Mustafa Necati Bey’in bu mektep mezunlarının İlähiyat Fakültesine gidebileceklerini söylemesi tutarlı bir açıklama değildir. 1927 yılından itibaren ne Diyânet İşleri Başkanlığı ne de Maarif Vekâleti bütçe müzakerelerinde Din Dersi, İmam-Hatip mektepleri ve Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi ile ilgili hiçbir sorunun görüşülmemesi, din eğitimi konusunda çok farklı bir politikanın izlenmeye başlanacağını işaretledi.

H. Suphi Tanrıöver’in Din Dersleri, İmam-Hatip mektepleri ve Dârülfünûn İlähiyat Fakültesi konusunda verdiği sözler, bu dönemde izlenen maarif politikasının gereği olarak uygulamaya dönüştürülemedi. İmam-Hatip mekteplerinin lise kısımları açılmadığı için İlähiyat Fakültesi öğrencisiz kalmış, H. Suphi Tanrıöver’in 1926’da söylediği “Liselerden çıkanlar İlähiyat şubesine gitmiyorlar ve gitmeyeceklerdir. Beş sene aynı vaziyeti muhafaza ediniz, İlähiyat şubenizin talebesi kalmaz” şeklindeki sözlerinin ne kadar doğru olduğu 1930’da İmam-Hatip mektepleri 1933’te İlähiyat Fakültesi kapatılınca anlaşılmıştır.

³⁶ *a.g.e.*, s. 386.

³⁷ *a.g.e.*, D. II, Y. 3, C. 31, s. 533-537 (23 Mayıs 1926).

Tek partili rejime geçilmesi ile birlikte Türk Ocakları da kapatılmış ve yerine Halkevleri kurulmuştur. 1931 yılında Berlin Büyükelçiliği'ne atanan H. Suphi Bey, tek partili rejim döneminde yurtdışında bulunmuş ve çok partili demokrasiye geçiş döneminde yeniden milletvekili seçilerek aktif politikaya dönmüştür. Aradan geçen on altı yıl sonunda CHP iktidarının lâikliği yeniden yorumlayıp din eğitime dönme kararı vermesinde H. Suphi Tanrıöver'in görüşlerinin önemli rolü vardır. 1946 yılından itibaren yeniden din eğitime dönmeye yönelik tartışmalar TBMM'de ve Türk basınında yer almaya başlamıştır. H. Suphi Tanrıöver'in Türk basınında çıkan yazıları ve CHP VII. Kurultayı'nda yaptığı konuşma din eğitimi tarihimiz açısından son derece önemlidir. Lâiklik ve din eğitimi sorunlarının özgür bir ortam içinde tartışıldığı CHP VII. Kurultayı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulamaya konulan din eğitimi politikasının anlaşılması ve CHP iktidarının hangi nedenlerle yeniden din eğitime dönme kararı verdiğinin bilinmesi açısından çok önemlidir. Anadolu delegelerinin ve bazı mebusların görüşleri CHP'nin tek parti rejimi döneminde izlediği lâiklik politikasının tutarlı olmadığını göstermesi bakımından ilginçtir.

Tanrıöver'in CHP örgütüne danışmadan çok partili demokrasi ve din eğitimi konularında gazete ve dergilere açıklamalarda bulunması Kurultaya katılan bazı milletvekilleri ve delegeler tarafından eleştirilmiştir.³⁸ Bu eleştirilere cevap veren Tanrıöver şunları söylemiştir:

"On sekiz yaşında ne ise bugün de aynı yolda yürümekteyim. Rejimin, partimin zaafını, kusurlarını gördüğüm vakit söylüyorum. Beni milletvekili seçen yurttaşlarım, bana 'gidin kapı arkasında konuşun, birbirinize söyleyin biz işitmek istemiyoruz' demediler. Türk milletine hitap etmek vazifemdir."³⁹

Burada kurultay delegelerinin lâiklik ve din eğitimi konusundaki görüşlerini şekillendirmede büyük rol oynayan Tanrıöver'in konuşmasından bazı bölümleri aktarmak istiyorum:

"Arkadaşlar! İnkılabımızı tamamen mahfuz tutmak ve Türk milletinin dinî ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçların zarûrî gösterdiği hizmetleri temin etmek

³⁸ Tartışmalar için bkz. *CHP 7. Kurultay Tutanakları*, Ankara 1948, s. 166-167.

³⁹ *a.g.e.*, s. 164.

mümkündür... Lâisizm bizim icadımız mıdır? İlk defa olmak üzere dünyanın her köşesinde lâik devlet sistemini kuran biz miyiz? Hayır arkadaşlar; başka devletler de var; hakikî misallerden istifade edeceğiz... Acaba milli tarihimizde ilk defa mı rastgeliyoruz? Hayır arkadaşlar; genişleye genişleye, adım adım bunu bize kadar ulaştıran, getiren tarihî hareketler vardır... Kendi yakın tarihimizden misal alıyorum; Mahkeme-i Şer'îye yanında Mahkeme-i Nizâmiye kurulduğu zaman acaba bu hareket neydi? Lâisizm değil miydi? Medreselerin yanında Avrupa mektepleri kurulduğu zaman, şer'î mahiyette olan mekteplerin yanında, galip bir sûrette lâik mahiyette olan mektepler tesis etmedik mi? Avrupa'dan kanunlar almadık mı? Fatih'in, Sultan Süleyman-ı Kanûnî'nin koyduğu kanunlar lâik mahiyette kanunlar değil miydi?

Arkadaşlar! Müşkilâtımız nereden çıkıyor? Bir şey ortaya atıldığı zaman, zannediyoruz ki bunun mülcidi biziz. Kendimiz bundan sonra bir şey yapacağız; bugün ne düşünüyorsak tamamıyla bunun koskoca bir mazisi vardır. Nasıl ki Cumhuriyet'in koskoca bir mazisi vardır ve buna istinad ediyorsa lâikliğin de, lâik Türk Devleti de koskoca bir maziye istinad ediyor. Onun için çok kuvvetlidir, tehlikede değildir.

Şimdi kuvvetli kültürü ile bizim memleket şartlarına uygun devlet topraklarına bir dakika bakabiliriz: Fransa. Fransa inkılâbı gayet sarîh bir din husumetiyle karşı karşıya geldi. Papazlar şiddetli takibata uğradı. Kiliseye müdahale ve emvali müsadere edildi. Meşhur kiliselerde danslar yapıldı, tiyatrolar gösterildi, herkese ziyafet çekildi... İnkılâp zamanında din devletten ayrıldı; devlet din teşkilâtını bıraktı. Din adamlarını başka memleketlere gönderdi. Fakat, sonra feyizle çalışan ve hepimizin bildiği Paris'te bir Katolik üniversitesi kuruldu. Burası dünyanın en büyük din alimlerini yetiştirmektedir.

Türk inkılâbı, ne Fransız inkılâbı ne de Rus inkılâbı gibi dini tahribata uğratan bir inkılâptır. Biz, ıslahat hareketimiz sırasında ordularımıza el uzattık, yalnız bir müesseseye el uzatmadık. Medreseler bunun dışında kaldı. Acaba tabâbet ve ordumuz için yaptığımızı din teşkilâtımız için de yapsak meyvelerini almaz mı idik? Mutlaka alırdık.

Bizim tarihimizde de bu medreselerin ıslahı yoluna gidilseydi, dokuz asırlık üniversitemiz vardır diye övünebilirdik. Halbuki biz medreseleri kapattık, İmam-Hatip mekteplerini kapattık.

Bugün kırk bin köyümüz vardır, her köyde birer mescid tasavvur ediyorum, kırk bin mescid eder, kasabaları, büyük şehirleri gözümün önüne getiriyorum, en

aşağı on bine yakın cami vardır. Bunların hepsinin mecmuu elli bin eder. Bu camilerde ve mescidlerde vazife görecek imamlara, hatiplere ihtiyacımız var mıdır, yok mudur? Altı tane meclis hademesi yanıma geldi, gözleri yaşlı olarak şunları söylediler: 'Vallahı billahi altı köyümüzde bir tek imam kaldı. Ölülere nöbet bekliyoruz. Ondan kalkıp bu köye geliyor ve boyuna köy değiştiriyor. Eğer bize imam ve hatip vermezseniz ölülerimizi köpek leşi gibi toprağa gömeceğiz.'

Türk inkılâbının dinî tatbikat yapması, son devirlerin acı tecrübelerinin tesiri altında bir müddet, din namına konuşan adamların ıstırabını çekmiş nesillere mensup olduğumuz için bu müesseseleri kapadık. Bunu, muvakkat bir tedbir olarak aldık; daimî olamaz. Çünkü yer yüzünde böyle bir lâik devlet mevcut değildir. O halde ne yapacağız?

İnkılâbı yapanlar, Diyânet İşleri Reisliği'ni devlet kadrosu içinde neden bıraktı? Niçin eslâfi devlet kadrosunda bıraktı? Bir müddet bu işlerin hükümetin murakabesi altında olması lâzımdı; buna dinî vazifeler için, ayinler için lüzum vardı. Hafızı muhafaza etmek hakkını Diyanet İşleri Reisliği'ne bıraktılar. Şimdi imam ve hatip yetişmiyor, o halde Diyanet İşleri'ne verilen hafız yetiştirme salâhiyeti ve bu arada diğer hizmetleri devamıza ve lâik inkılâbımıza bir tehlike teşkil etmiyor...

Komünizm bir din olarak intişar ettiği için her yerde din adamlarını takip ediyor. O halde acaba biz İmam ve Hatip mekteplerimizi açmazsak, dünyanın bütün üniversitelerinde olduğu gibi, ilim mahiyetinde olarak İstanbul Üniversitesi'nde İslâm Tarihi, İslâm Felsefe Tarihi, Mukayeseli Tarih-i Edyan okutmazsak ve nihayet bir de yüksek din öğretimi mektebi açmazsak acaba Osmanlı bakiyesi bu zavallı ekalliyetler son müdafaaalarını yapmak için muhtaç oldukları adamları nereden tedarik edecekleridir? Yalnız memleketin dahili ihtiyacı için değil, dışarıda bıraktığımız ekalliyetler için de bu müesseseleri düşünmek mecburiyetindeyiz... Yirmi beş sene evvel yine bu fikri müdafaa etmiştim. Türk milletinin huzurunda aynı fikri yirmi beş sene sonra da aynen müdafaa ediyorum."⁴⁰

Uzun açıklamaları gerektireceği için Tanrıöver'in konuşmasındaki önemli hususlar siyah punto ile verilmiştir. Tanrıöver'in görüş ve önerilerine

⁴⁰ a.g.e., s. 454-459.

yönelik eleştiriler verildikten sonra bu konuşma değerlendirilecektir. CHP VII. Kurultayı'na katılan milletvekilleri ve delegelerin açık bir biçimde gündeme getirdiği lâiklik ve din eğitimi sorunlarının, bazı siyasî partilerin ve çevrelerin din istismarı yapmalarının sonucunda ortaya çıkan yapay sorunlar olduğunu iddia eden kurultay üyeleri de vardı. Başta Tanrıöver olmak üzere, çok partili demokrasi anlayışı ve Cumhuriyetin ilk yıllarındaki uygulamalar ışığında toplumun din ve din eğitimi ihtiyacının karşılanmasına yönelik bir lâiklik politikasının belirlenmesini öneren diğer delegelerin görüşlerini, CHP ve Kemalizm geleneğinden sapma olarak değerlendiren kurultay üyeleri Gaziantep milletvekili Cemil Sait Barlas, Siirt milletvekili Ali Rıza Esen, Erzincan milletvekili Behçet Kemal Çağlar, Diyarbakır milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç'tı. CHP VII. Kurultayı'nda lâiklik karşıtı çevrelere büyük tavizler verildiğini ileri sürüp Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığı döneminde CHP'den istifa eden ünlü Kemalist şair Behçet Kemal Çağlar, lâiklik ve din eğitimi sorunlarının çözümü konusundaki görüşlerini şöyle açıklıyordu:

"Avrupa'nın muhtelif yerlerinden alınan lâiklikle ilgili misallere mutlak bağlı olmamız şart mıdır? Niçin Türk milleti Avrupa'ya mutlak tabi olmak zaruretine bağlanıyor? Bugün Avrupa dahi geniş bir deneme ve oluş halindedir. Kilisenin politikası da mürtecidir, yenilik Garpta da yeniliktir, irtica Garpta da irticadır. Din birleştiricidir diyen sayın Tanrıöver unutup mu ki, Hitler de İsa'nın Allahı'na dua ediyordu, kral George da. Tebaları birbirini yediler aynı dindendiler.

Biz iliklerimize kadar Kemalist'iz. Bizim akidemizce din devletten ve siyasetten ayrıdır. Devlet dine karışmaz. Dinin devlete karışması hayırlı gibi başlar, ölçüsüz denecek kadar zararlı olur. Devlet, dine karışır, hayredeceğim derken âlet eder, kadrini küçültür. Din ve millet uğrunda hamiyetli olan, köyüne mescit yaptırır. Mani olan kim? İşte yeni Ankara'nın en güzel yeri cami yeri diye ayrılmış bulunuyor. Aziz sofular devlete el açacaklarına bir araya gelip emek ve servet birliğiyle camilerini yapıversinler. İmamını, müezzinini, gassalini de dini dünyadan ayırmamış memleketlerin dinî üniversitelerine gönderip okutsunlar... Yalnız devlete eski taassup zihniyetiyle mücadelenin ilk zamanlarındaki haklı icabı olarak bazı eski müsamahasızlıklarından vazgeçmesini, bu hususta tam lâik, tam bitaraf bir zihniyet kazanmasını tavsiye edebiliriz.

Herhangi bir Ayşe hanım, herhangi bir kasabada dikiş kursu açmak için ne kadar kolaylıkla ve ne kadar formalite ile karşılaşırsa, herhangi bir Ahmet Efendi

din dersi okutmak için, herhangi bir kasabada aynı kolaylıkla ve formalite ile karşılanmalıdır... Halkın bugünkü medeniyet istekleriyle iyice aydınlanamamış kitleleri Kur'an alfabesini getireceğim diyen gayretkeşlerin tesirinde kalıyor. Ona, bunu değil, makul bir şeyleri söyleyip dinî hissinden onu yola getirmek doğru olmaz mı? ”⁴¹

Kurultayda, Atatürk döneminde uygulanmamış olan bir lâiklik anlayışını ideolojik içerikli bir konuşma ile savunan Çağlar, Atatürk döneminde kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın daha nitelikli din ve din eğitimi hizmetleri verebilmesi için alınabilecek kararlar üzerinde durmamış, biçki dikiş kurslarına benzer bir biçimde açılacak niteliksiz din dersi kursları ve lâik olmayan ülkelerde rasgele yetiştirilecek din görevlileri ile ve vatandaşların kuracakları cami dernekleri yoluyla Türkiye insanının din ve din eğitimi ihtiyaçlarının karşılanabileceğini ileri sürmüştür. Gaziantep milletvekili Cemil Sait Barlas'ın düşünceleri de bundan farklı değildir. Komünizme karşı mücadelede dinin bir araç olamayacağını, Müslüman ülkelerle ilişki kurmamızın mümkün olmayacağını belirten Barlas'a göre, “Türk milletinin son bekası ne dindedir ne imandadır. Türk'ün kendi vicdanı ile Allah arasındadır. Türk'ün son kuvveti kendi damarlarındaki asil kandadır.”⁴² Diyarbakır milletvekili Fazlı Ahmet Aykaç'a göre, din eğitimi ve ahlâk eğitimi birbirinden ayrı disiplinlerdir. Tekâmül etmiş, muhterem şahsiyetlerin oluşturduğu TBMM'de dile getirilen din eğitimi görüşleri çok geri fikirlerdir. Aykaç'ın bu konudaki görüşleri ve verdiği örnek şöyledir:

“Hiç şüphesiz ki dünyada ahlâkî terbiye mevzuu üzerinde düşünen mütefekkir, feylosof, pedagog bu meseleye dinî telkin ışığı ile bakmışlardır ve dinî terbiyenin büyük bir tesiri olacağını iddia etmişlerdir. Terbiye-i diniye eksikliği insanların ahlâkî durumunu behemehal ihlâl eden bir hadise olsa idi bugün burada Atatürk'ün adını nasıl kemal-i tebcil ile yad ederdik? Demek ki tarihin ve ilmin terbiye-i vicdaniyemizde, terbiye-i ahlâkiyemizde fevkalâde bir tesiri olduğunu, tamamen bîtaraf bir şahit olarak, bir çok misaller göstermek kabildir.”⁴³

⁴¹ CHP 7. Kurultay Tutanakları, s. 462-464.

⁴² a.g.e., s. 459-460.

⁴³ a.g.e., s. 464-465.

Aykaç'ın ahlâk-din ilişkisi, ahlâk eğitiminde din eğitiminin etkisi konularında aktardığı görüşler bilim adamları tarafından yüz yıllardan beri tartışılmaktadır.⁴⁴ Aykaç'ın benimsediği bir görüşü savunması normaldir. Fakat din eğitimi almak isteyen birey ve toplumu geri görüşlü olmakla suçlaması, Atatürk'ün din eğitimi almadığını ve din eğitiminin okullardan kaldırıldığı dönemde yetişen insanların ahlâklı olduğunu iddia etmesi tutarlı bir düşünce değildir.

Tanrıöver ve pek çok delegenin konuşmalarında dile getirdiği yeniden din eğitimine dönme ve toplumun dinî ihtiyaçlarına cevap verebilecek güçlü bir Diyânet İşleri Başkanlığı oluşturma tekliflerine Çağlar, Barlas ve Aykaç'ın karşı çıkması Program Komisyonu'nun lâiklik ve din eğitimi konusuna yaklaşımını olumsuz yönde etkilemiştir. Aşağıda metnini vereceğimiz lâiklik ve din eğitimi görüşü yeniden din eğitimine dönülmesini isteyen delegeler tarafından benimsenmemiştir. CHP içerisindeki radikal Kemalist grubun düşünceleri ile Hasan Ali Yücel'in yerine Millî Eğitim Bakanlığı görevine getirilen Reşit Şemsettin Sırer'in düşüncelerinin bir sentezi olan metinde din eğitimi ile ilgili olarak şu görüşe yer verilmiştir:

"İlkokullarda ihtiyârî olarak din dersleri okutulması hâksine gelince: Devletin resmî okulları istisnasız her öğrenci tarafından hazırlanması zarurî olan bilgileri ve itiyatları kazandırmakla mükelleftir. Ahlâkî kıymetlerimiz de bu meyandadır.

Dinî itikatlara gelince bunlar kulla Tanrı arasında kalır. Devlet vatandaşa Tanrı'ya olan itikat ve ibadetinde sen şuna inanacaksın veya buna inanmayacaksın, şu ibadeti yapacaksın, bunu yapmayacaksın diyemez. Bu sebeple din derslerinin herkes için olan ve herkes tarafından iktisabı lâzım gelen bilgileri vermekle mükellef olan devlet okullarının programları arasına katılması mümkün görülmemiştir. Din öğretiminin devletin murakabesi altında yurttaşların özel teşebbüslerine bırakılması zarurîdir. Hükümet, murakabenin şekil ve şartlarını tespit etmektedir ve din dersleri kitapları hazırlanmaktadır."⁴⁵

⁴⁴ Bu konudaki bazı çalışmalar için bkz. Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Ankara 2000, s. 127; Kılıç, Recep, *Ahlâkın Dinî Temeli*, TDV Yay., Ankara 1996.

⁴⁵ CHP 7. Kurultay Tutanakları, s. 559.

Kendisine yönelik sert eleştirilere cevap vermek için ikinci defa söz alan Tanrıöver, tüm hayatını irticâi tel'in ve Cumhuriyet inkılâplarını destekleyerek geçirdiğini, Atatürk döneminde Afganistan ve İran'la kurulan ilişkilerin diğer İslâm ülkelerini de içine alacak şekilde geliştirilmesini istediğini, İttihad-ı İslâm fikrini savunmadığını belirtmiş ve tarihî temeli ve çağdaş geçerliliği olmayan radikal lâiklik yorumlarına katılmadığını yeniden vurgulamıştır:

"Eğer inkılâbı yapanlar bunu (dini) doğrudan doğruya Allah ile kul arasında bir mesele addetselerdi Diyânet İşleri Reisliği'ni ihdas etmezlerdi, bitti derlerdi. Evkâfı ipka etmezler, bitti derlerdi. Bir devlet kadrosundan aylık vermek suretiyle böyle bir teşkilâtın bulunmasını muvafık görmezlerdi... Hükümet ve devlet, milletin dinî ihtiyaçlarını, ya bizzat tatmin eder, bütün inkılâplarımızda olduğu gibi, bir din kadrosu devlet içerisinde kalır, veya büsbütün çıkartılır. Fakat yine bir din meselesi vardır. Türkiye Cumhuriyeti lâik inkılâbı kabul ettiği gün devlet müessesesi arasında iki dinî teşkilâtı koymuştur: Vakıflar idaresi ve Diyanet İşleri Reisliği.

Diyanet İşleri Reisliği derslerle meşgul olmalıdır. Ona memleketin muhtaç olduğu, memleketin her tarafında kendilerine ihtiyaç bulunduğunu görmemek mümkün olmayan imam ve hatipleri yetiştirmek için izin vereceksiniz... Bundan başka, lâikliğe asla münafi olmayan dersleri, ilim mahiyetinde olarak, bizim medeniyetimize ait, İslam medeniyetine ait, İslam felsefesine ait dersleri koymalıyız..."⁴⁶

* * *

Tanrıöver'in CHP VII. Kurultayı'nda yaptığı konuşmaları kısaltarak almak zorunda kaldık. Kapsamlı bir din eğitimi raporu sayılabilecek bu konuşmalarda, İsviçre, Belçika, İngiltere, Amerika ve Rusya'daki lâiklik politikalarına ve din eğitimi faaliyetlerine temas edilmiş, yeni devlet olan Pakistan ve bağımsızlıklarını kazanmaya başlayan Arap Devletleriyle kültürel ve ekonomik ilişkilere girilmesi önerilmiştir.

Tanrıöver'in I. TBMM Hükümeti döneminde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve çok partili demokrasiye geçiş döneminde toplanan CHP VII.

⁴⁶ a.g.e., s. 459-460.

Kurultayı'nda ileri sürdüğü din eğitimi sorunlarına ilişkin görüşlerini, Türk siyasi tarihi açısından önemli sayılan ve din eğitimi tarihimizi şekillendiren üç önemli dönemin özelliklerine ve diğer görüşlere de temas ederek incelemeye çalıştık. Sonuç bölümünde, Tanrıöver'in ileri sürdüğü görüşlerin Cumhuriyet dönemi din eğitimi politikaları üzerindeki etkilerini ele almak istiyorum.

I. TBMM Hükümeti döneminde Maarif Vekilliği yapan Tanrıöver, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı Birinci Gruba mensuptur. Bu dönemde, din-devlet ilişkileri II. Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler çerçevesinde yürütülmüştür. Yayınladığı beyannâmelerde ve çıkardığı bazı yasalarda İslâmî dünya görüşüne saygılı olduğunu açıkça vurgulayan ve millî-islâmî değerlerden hareketle ülke sorunlarını çözmeye çalışan I. TBMM,⁴⁷ II. Meşrutiyet dönemi din örgütüne ve eğitim sistemine müdahale etmemiş, sadece Evkâf Vekâleti ile Meşihat (Şeyhülislâmlık)'ın birleştirilmesi ile kurulan Şer'îye ve Evkâf Vekâleti aracılığıyla din ve din eğitimi hizmetlerini yürütmeye çalışmıştır. I. Dünya Savaşı nedeniyle kapanmak zorunda kalan Dârülhilâfe medreselerini ve İlmiye medreselerini yeniden öğretime açan ve 1922 yılı bütçe müzakereleri sonucunda kabul edilen teşkilât kanunu ile kuvvetli bir örgüt haline gelen Şer'îye ve Evkâf Vekâleti, dönemin en saygın bakanlıkları arasında yer alıyordu.⁴⁸ Mecliste çok sayıda ulema ve şeyh kökenli mebusun olması nedeniyle Tanrıöver'in de içinde yer aldığı Birinci Grup, çoğunluğunu din adamlarının oluşturduğu Bağımsız Grupla iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Öncüleri arasında Ali Şükri bey, Hüseyin Avni Ulaş, Zeki Kadir Beyoğlu gibi mebusların yer aldığı İkinci Grup da din ve din eğitimi sorunlarının çözümüne katkıda bulunuyordu.⁴⁹ Bu olumlu ortama rağmen savaşın yol açtığı ekonomik

⁴⁷ I. TBMM'nin çıkardığı bazı kanunlardaki İslâmî vurgular ve yayınladığı beyannâmeler için bkz. Mehmet Bulut, *Birinci ve İkinci Dönem TBMM'de Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dinî yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma*, s. 7-12, 88-92.

⁴⁸ Cumhuriyetin-ilan edildiği II. Meclis döneminin ilk iki yılında bile bu vekâletin saygınlığı sürmüştür. 1924'te Başbakan İsmet İnönü, Ankara dışında görevli olduğu için yerine Şer'îye vekili M. Fevzi Efendi vekâlet etmiştir. Bkz. *TBMM ZC*, D. II, V. 2, C. 5, s. 713.

⁴⁹ I. TBMM'deki siyasî gruplar için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Türkiye Bityük Millet Meclisi'nde Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

sıkıntılar nedeniyle din ve din eğitimi sorunlarının tamamen çözülmesi mümkün olmadı.

Cumhuriyeti ilan eden, Şer'îye ve Evkâf Vekâleti'ni ilga edip yerine Başbakanlığa bağlı Diyânet İşleri Reisliği ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurulmasını sağlayan 429 sayılı kanunun ve tüm eğitim-öğretim kurumlarının yönetim ve denetimini Maarif Vekâleti'ne veren 430 sayılı Tevhid-i Tedrisât Kanunu'nun kabul edildiği II. TBMM'ne hocalarının çoğunluğu ve Zeki Kadir Beyoğlu hariç İkinci Grupun hiçbir mebusu seçilememişti. Bu ortamı inkılâpların gerçekleştirilmesi amacıyla oldukça iyi değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, Maarif Vekilliği görevine İzmir mebusu Vasıf Çınar Bey'i getirerek, I. TBMM Hükümeti döneminde açılan Darulhilâfe ve İlmiye medreselerinin kapanması, Darulhilâfe medreselerinin bulunduğu 29 yerde ilkokula dayalı dört yıllık İmam-Hatip mekteplerinin açılması ve İstanbul'da Dârülfünûn'a bağlı sadece medreselerin sahn bölümü ve lise mezunlarının kabul edildiği üç yıllık İlâhiyat Fakültesi'nin kurulması kararına destek verdi.

I. TBMM Hükümeti döneminde, "aşk-ı sârî gibi din dersi okutacak" nitelikli öğretmenleri bularak ve Şer'îye ve Maarif Vekâletlerinin işbirliği ile medreselerde kaliteli âlimler ve öğretmenler yetiştirerek din eğitimi sorunlarını çözeceğini vadeden H. Suphi Tanrıöver, Vasıf Çınar Bey'le aynı partinin mebusları, hatta Türk Ocağı'nın önde gelen üyeleri olmalarına rağmen yeni açılan İmam-Hatip Mektebi mezunlarının İlâhiyat Fakültesi'ne girmelerini sağlayacak düzenlemeler konusunda uzlaşmıyordu. I. TBMM döneminde, din ve din eğitimi sorunlarının çözümü konusunda duyarlı olan bazı medrese kökenli âlimler CHP milletvekili olarak II. TBMM'ne girmeyi başarmışlardı. Bunların, özellikle eski Şer'îye Vekili Abdullah Azmi ve Erzurum mebusu Raif Efendi'nin İmam-Hatip Mektepleri ve İlâhiyat Fakültesi'nin sorunları hakkındaki eleştirileri Vasıf Çınar Bey'i bunaltınca, önce Şükrü Saraçoğlu Bey, hemen ardından H. Suphi Tanrıöver Bey Maarif vekili yapıldılar. Saraçoğlu ve Tanrıöver, İmam-Hatip mekteplerinin lise kısımlarını açıp mezunlarını İlâhiyat Fakültesi'ne alacaklarını, diğer öğrencileri de köy öğretmeni, köy imamı ve şehir imamı yapabileceklerini belirtirken, Çınar, lise mezunları hariç kimsenin İlâhiyat Fakültesi'ne giremeyeceği görüşünü ileri sürüyordu. Çınar'ın fikr-i sabit haline gelen görüşlerine tepki gösteren Tanrıöver'in 1925'te söylediği gibi 1930'da İmam-Hatip mektepleri, 1933'te

de Dârülfünûn İllâhiyat Fakültesi kapatılmış, genel eğitim kurumlarında din dersleri kaldırılarak yeni bir lâiklik ve din eğitimi politikası benimsenmiştir.

Tek parti rejimine geçilen dönemde, muhtemel bir muhalif güç olabileceği endişesiyle Berlin Büyükelçiliği görevine atanan Tanrıöver, Ziya Gökalp'in önemli tezi olan "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak" görüşüne bağlılığını yurt dışında da sürdürmüş, bir grup Gagauz Türkünün İslâm'a girmesine rehberlik etmiştir. 1944'te Türkiye'ye dönen Tanrıöver, çok partili demokrasiye geçiş ortamının sağladığı özgürlük ortamından oldukça iyi yararlanıp, CHP iktidarı içindeki muhafazakâr grubun seslendirdiği yeniden din eğitime dönme isteklerini yönlendirmiştir. CHP içindeki radikal lâiklik görüşüne sahip genç mebusların ağır tenkitlerine rağmen görüşlerini CHP VII. Kurultayı, halkevleri ve gazetelerde açıklayan Tanrıöver, Şemsettin Günaltay hükümetinin gerçekleştirdiği yeniden din eğitime dönme kararlarının alınmasında etkili olmuştur.

1950 seçimlerinde DP listelerinden giren Tanrıöver, DP milletvekili olarak görev yaptığı 1950-1957 yılları arasında çok aktif roller üstlenmemiştir. Çok partili demokrasiye geçiş döneminde, öncülüğünü Fatin Gökmen Bey'in yaptığı CHP'nin muhafazakâr grubu ile hareket eden ve dönemin DİB Ahmet Hamdi Akseki'nin de savunduğu DİB'na bağlı İslâm İllâhiyat Fakültesi ve İmam-Hatip Okulu görüşüne⁵⁰ destek veren Tanrıöver, bu tezi CHP ve DP iktidarlarına kabul ettirememiştir. Din eğitimi ile ilgili önerilerinin bir kısmı CHP iktidarı, diğer kısımları DP iktidarı ve daha sonraki iktidarlar⁵¹ tarafından uygulamaya dönüştürülen Tanrıöver, din eğitimi tarihimizde reterasyon, yeniden din eğitime dönüş dönemi olarak adlandırılan 1946-1950 yılları arasındaki sürecin önemli bir aktörüdür. Tanrıöver'in görüşleri, sadece çok partili demokrasi döneminin siyasal iktidarlarının değil, devletin din eğitimi politikasını da önemli ölçüde etkilemiştir. Tanrıöver'in öne sürdüğü din eğitime ilişkin görüşlerinin icraata dönüşmesinde onun savunduğu dünya görüşünün etkisi büyüktür. Dil,

⁵⁰ A. H. Akseki'nin din eğitimi görüşleri için bkz. "Din Tedrisatı ve Din Müesseseleri Hakkında Rapor", *Sebîlürreşâd Dergisi*, sayı: 100-105, 18.12.1950 vd.

⁵¹ CHP, DP ve diğer iktidarların din eğitimi politikaları için bkz. İsmail Kaplan, *Türkiye'de Millî Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1999, s. 200-219.

din ve dilek birliğinin oluşturduğu millî kültüre dayalı Türk milliyetçiliği düşüncesini savunan Tanrıöver, tek parti rejimi döneminin egemen tarih anlayışı olan tarihi kopuş tezinden çok, Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesinin sürekliliğini esas alan tarihî süreklilik tezini benimseyerek din eğitimi sorunlarına yaklaşmıştır. 1961 Anayasası ve 1973'te kabul edilen Millî Eğitim Temel Kanunu'nda Türk milliyetçiliği, Türk milletinin millî, manevî ve ahlâkî değerlerine yer verilerek Tanrıöver'in mücadelesini verdiği İslâm dini ve ahlâkını da içeren millî kültüre dayalı Türk milliyetçiliği düşüncesi, T. C. devletinin resmî ideolojisini oluşturan önemli unsurlardan biri haline gelmiştir. Millî, dinî, ilmî ve demokratik ilkeleri tutarlı bir biçimde sentezlemeye çalışan Tanrıöver, Osmanlı Devleti'nin yenileşme sürecinde ve I. TBMM döneminde aydınların ve siyaset adamlarının benimsediği Osmanlıcılık, İslâmcılık, Batıcılık ve Türkçülük ideolojilerinin tahlil ve analizini iyi yapmıştır. Namık Kemal, Ziya Gökalp, M. Emin Yurdakul, M. Akif Ersoy, M. Kemal Atatürk, Fevzi Çakmak ve Kâzım Karabekir gibi fikir ve devlet adamlarının düşünce ve icraatlarını çok iyi değerlendiren Tanrıöver'in din eğitimi görüşlerini etkili yapan en büyük neden sanırım düşünce ve siyaset tarihimizi dünyadaki gelişmeleri dikkate alarak iyi yorumlamasıdır.

